

Ті *pluralia tantum*, які пов'язані з кількісними протиставленнями денотатів, належать до аналітичної сфери, що засвідчує відсутність конструктивних даних у межах самого слова і залучення для граматичної (і, можливо, лексичної) ідентифікації слова та його контекстуальних зв'язків на рівні словосполучення, речення чи фрагмента тексту (пор., наприклад, *багато грошей*, але не *багато фінансів*). Немає сумнівів, що позиційні умови вияву числових форм пов'язані передусім із лексичною семантикою. Так, наприклад, іменники типу окуляри, штани, граблі здавна називають «іменами складених предметів». Це означає, що ознака, за якими виділяють клас таких слів, змушує дослідника звертатися до матеріальних властивостей денотата.

Для терміна *фінанси* такий аналітизм нехарактерний і матеріальність денотатів-понять для нього нерелевантна. Попри те, що юридичне поняття «фінанси» розуміють як «публічні фонди коштів, що утворюються державою, органами місцевого самоврядування, органами, визнаними державою необхідними для суспільства, і використовуються для свого функціонування виключно на підставі законів» [2, 23] і в такому випадку формально ця одиниця передбачає кількісне протиставлення (*фонди коштів – фонд коштів*), *pluralia tantum* як когнітивна основа цього терміна в українській мові представляє очевидну складність.

Як підкреслює О.М. Ляшевська, у такому розумінні важлива не так реальна складність, як те, що «сама мова і усвідомлює цю складність» [3, 92]. У зв'язку з цим у терміносистемі мови функціонують *pluralia tantum* абстрактного характеру, які не враховують кількісні протиставлення та протиставлення за ступенем розчленованості/нерозчленованості. Лише дискретні об'єкти можуть бути схарактеризовані в кількісному відношенні. Проте облігаторність числа як граматичної змушує мовця усвідомити необхідність тим чи іншим способом розповсюдити кількісну характеристику, природну лише для дискретних об'єктів, також і на недискретні об'єкти. Саме цю когнітивну особливість засвідчує об'єктивна дефініція терміна фінанси: *Фінанси – це економічні відносини між людьми в суспільстві, або між державою і суспільством, що виражаються через рух грошових потоків (готівкових або безготівкових); це відносини, які завжди мають грошовий характер і в яких однією стороною виступає держава* [2, 13].

Наведене визначення засвідчує, що *фінанси* як термін *pluralia tantum* в українській мові має передусім не збірний, а абстрактний характер, причому такий, який за визначальну ознаку має «складну дію або стан», релятивність, зіставність. Покладення поняття *відносин* у концептуальну основу аналізованої одиниці засвідчує значно складнішу семантичну структуру поряд із тією, яка визначена у традиційних граматиках (де концептуальною основою фінансів визначено поняття *сукупність*).

Складність у когнітивній організації *pluralia tantum* фінанси може бути піднесена й на вищій рівень, що уможливлено таким тлумаченням: *Фінанси – це система економічних відносин, пов'язаних із планомірним утворенням і розподілом публічних централізованих і децентралізованих фондів коштів, необхідних для функціонування держави і органів місцевого самоврядування та інших утворень, визнаних державою необхідними* [2, 15]. Варто зауважити, що ця концептуальна складність зафіксована не лише на термінологічному, а й на загальному лексичному рівні, пор. визначення слова фінанси, подане у Словнику української мови: «Фінанси – 1. Система грошових відносин у тій чи іншій державі» [6, Т. 10, 598].

Усвідомлення того факту, що сутність *pluralia* терміна *фінанси* полягає не у його «збірному», а передусім «абстрактному» характері відкриває для дослідження значно ширші можливості. Концептуальна організація навколо базових сем «відносини» і «система», які представлені у сучасних визначеннях аналізованої одиниці, змушує звертатися не до формального ототожнення її із подібними номінантами (як-от, *гроші*, *фонди* тощо), а навпаки, до їхнього принципового розрізнення. У цьому, на нашу думку, і полягає такий механізм виділення гіперонімів і гіпонімів у фінансово-правничій терміносистемі української мови, за якого термін *фінанси* виступає родовим щодо всіх інших термінів, які так чи інакше містять у своєму семному наборі значення «гроші».

Визначена у статті концептуальна особливість терміна «фінанси» як семантичної структури *pluralia tantum* є найпершою передумовою для специфічної організації цієї одиницею відповідного семантичного поля в українській правничій терміносистемі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: [монографія] / Іван Романович Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
2. Воронова Л.К. Фінансове право України: [підручник] / Лідія Костянтинівна Воронова. – К.: Прецедент; Моя книга, 2007. – 448 с.
3. Ляшевская О.Н. Семантика русского числа: [монографія] / Ольга Николаевна Ляшевская. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 400 с.
4. Манучарян Р. С. Существительные pl. t. и пути их образования в русском литературном языке: [монографія] / Рубен Степанович Манучарян. – М.: Наука, 1960. – 127 с.
5. Симоненко Л.О. Термін/Л.О. Симоненко/Українська мова: енциклопедія. – К.: Видавництво «Енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 200. – С.629-630.
6. Словник української мови: в 11 т. / [гол. ред. кол. І.К. Білодід]. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 2. – 550 с.; Т. 10. – 658 с.
7. Словник фінансово-правових термінів / [заг. ред. Л.К. Воронова]. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2006. – 343 с.
8. Суперанская А.В. Общая терминология: терминологическая деятельность / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – 3-е изд. – М.: ЛКИ, 2007. – 290 с.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер; [пер. с нем и доп. О.Н. Трубачев]. – 2-е изд., стереотип. – М.: Прогресс, 1986-1987. – Т. 4. – 864 с.

The article covers the definition and analysis of the cognitive and semantic basis of the concept "finances" and its functioning in the modern terminology of the Ukrainian legal system and determining its nominative and conceptual significance.

Key words: terminology of legal system, semantics, grammar system, nomination, denotate, category of number, seme.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ КАТЕГОРІЙНОЇ СЕМАНТИКИ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ ТА КВАНТИТАТИВНОСТІ

У статті з'ясовано особливості взаємодії категорійної семантики персональності та квантитативності в українській мові. Розглянуто випадки, коли квантитативна семантика бере участь у модифікації та творенні специфічних персональних значень.

Ключові слова: семантика, персональність, квантитативність, особа, число.

Характерною рисою більшості сучасних лінгвістичних досліджень є антропоцентричність. Мову вивчають у контексті багатогранної діяльності людини, її стосунків із навколишнім світом, соціумом, самим собою. Мовні факти розглядають, залучаючи досягнення інших гуманітарних наук: філософії, психології, етнографії тощо. Актуальними є лінгвістичні дослідження, які аналізують функціонування мовних одиниць у процесі спілкування, яке відображає реальну систему життєдіяльності людини, виявляє особистісні риси комунікантів, їх соціальний статус, ставлення один до одного.

Структура, семантика й комунікативна організація речень розглядалися у численних мовознавчих працях, однак залишається безліч проблем, які вимагають пильної уваги науковців. До таких питань, зокрема, належить ґрунтовне вивчення синтаксичних категорій, які тісно пов'язані з когнітивною і комунікативною діяльністю людини і вимагають сучасного потрактування з нових методологічних позицій.

Категорія персональності, що характеризує учасників описуваної ситуації по відношенню до учасників комунікації, в українському мовознавстві ще не була об'єктом спеціального дослідження, хоча окремі аспекти відношення до особи розглядалися у працях К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, О. В. Китиці, М. В. Мірченка, М. Я. Плющ, Л. Г. Погиби та ін. Питання персональної семантики останнім часом привертало увагу таких російських лінгвістів, як О. В. Бондарко, Т. В. Булигіна, В. І. Карасик, О. В. Падучева, Б. А. Успенський, О. Д. Шмельов та ін. Однак досі дискусійними залишаються питання структури цієї категорії, її меж, відношення з іншими синтаксичними категоріями (предикативності, суб'єктності, об'єктності, локативності, часу, модальності тощо).

Мета нашого дослідження – з'ясувати особливості взаємодії категорійної семантики персональності та квантитативності.

Поняттєві категорії виявляються у мові за допомогою спеціалізованих мовних одиниць або приховано. За словами О. Сперсена, «відповідність між зовнішніми і граматичними категоріями ніколи не буває повною; всюди ми знаходимо найдивніші та найнесподіваніші перехрещення і взаємні перетинання» [6, 57].

Поняттєва категорія персональності в українській мові реалізується насамперед через граматичну категорію особи іменника, найвиразніше виявляючись у займенникових іменниках. Водночас граматична категорія особи властива й дієсловам, хоча має невласне-дієслівний характер, оскільки зумовлена відповідною категорією іменника у позиції підмета. Квантитативне значення в українській мові можуть виражати різнорівневі мовні одиниці. «Центральними репрезентантами квантитативної семантики на лексичному рівні є числівники як показники абстрактної математичної кількості» [5, 4], на рівні граматики квантитативне значення реалізується через категорію числа іменника, а також через граматичні категорії числа прикметника і дієслова, які мають словозмінний характер.

У реченні носіями семантики персональності та квантитативності можуть виступати різні синтаксеми, проте основну роль у формуванні речення і кваліфікації суб'єкта відіграють суб'єктна і предикатна синтаксеми. Обидві семантичні категорії здатні характеризувати учасників позначуваної реченням ситуації: категорія персональності – з погляду участі / не участі в комунікативному акті, категорія числа – з погляду кількості. Хоча граматична категорія персональності відображає співвідношення між об'єктами в позамовній дійсності, тобто має когнітивний характер, вона насамперед встановлює їх відношення до ситуації спілкування, отже, є комунікативно спрямованою. Граматична категорія числа когнітивно орієнтована і не пов'язана безпосередньо з комунікативною ситуацією. Взаємодіючи з персональною, семантика квантитативності бере участь у характеристиці комунікантів. У випадку, коли кількісна характеристика стосується учасників комунікації, форми однини та множини набувають якісно нових значень.

Взаємодія семантики персональності та квантитативності є тісною і надзвичайно складною. Як зауважує М. Я. Плющ, «сема «особа» пов'язана з граматичними семами роду і числа, на значення яких нашаровується сема «означена – неозначена особа»» [12, 102].

Граматична категорія числа у межах займенникових іменників виявляється інакше, ніж у повнозначних. «Форми першої, другої та третьої особи однини протиставляються першій, другій та третій особі множини, проте однозначно співвідносяться тільки форми третьої особи однини і третьої особи множини, бо вони вказують на одного і кілька об'єктів повідомлення» [2, 264].

Я, ми, ти і ви визнають окремими словами, а *вони* вважають формою множини займенника *він* [1, 326], оскільки *ми* не позначає кількох *я*, а *ви* може позначати і багато *ти*, і *ти* з іншими особами, що не беруть участь у спілкуванні. За словами Б. А. Успенського, *ми* не є формою множини, *ви* може виражати множину, але не обов'язково її виражає, а *вони* завжди виражає множину, отже, значення множини виражається в третій особі, може виражатися в другій особі і не виражається в першій особі [14, 19–20]. На думку М. В. Мірченка, «особові дієслівні форми множини, що є вторинними до форм сингулятиву в плані історичного розвитку, оскільки виникнення їх передбачало семантику виокремлення маркованого компонента із первісно немаркованого, стали й у синхронному аспекті не дуже чітко відмежованими семантично» [9, 228].

Множинні форми вказують на групу (двох і більше) осіб, одним з яких є мовець або співрозмовник. *Ми* може вказувати на мовця й співрозмовника (*ми* інклюзивне) або на мовця й особу (осіб), що не беруть участь у комунікації (*ми*

ексклюзивне). За словами К. Бюлера, *ми* перебуває на крок далі від значення чистого вказівного знака, ніж *я*, бо вимагає формування класу людей, що є рисою називних слів, мовних поняттєвих знаків [2, 129].

У спонукальних формах першої особи множини виявляється тільки *ми* інклюзивне, бо потенційним суб'єктом дії разом із мовцем може виступати тільки слухач (слухачі), наприклад: – *Тікаймо звідсіть, браття!* – промовив Микола. – *Тікаймо!* (І. Нечуй-Левицький); – *Ходім знайдемо затишніше місце, – згодився Варський* (В. Шевчук); *Тож веселіться, людоньки, на людях* (Л. Костенко). Особи, яких мовець позначає разом із собою за допомогою займенника *ми*, у такому разі може називати вокатив.

В інших випадках встановлення належності / не належності інших осіб, на які вказує *ми*, до кола комунікантів можливе лише з урахуванням відомостей про склад учасників комунікації, ситуацію спілкування в цілому, наприклад: – *Як же ми теперечки поділимо постіль?* – спитала Марта. – *А так поділимо!* – одказала Степанида. – *Ти, сестро, візьми перину, а я візьму три подушки* (І. Нечуй-Левицький); *Братики мої! – здійсмає річ один. – Розходимося ми різними шляхами, розлучаємося, навіки злучені одною ідеєю...* (М. Коцюбинський) [*ми* інклюзивне]; – *Ми лежали... А потім побігли... Його вбило, мамо!* (В. Шевчук) [*ми* ексклюзивне].

Ви може вказувати на осіб, які беруть участь у спілкуванні, коли адресатами мовлення є кілька осіб, або вказувати на співрозмовника (співрозмовників) і третіх осіб. В останньому випадку співрозмовник за певними ознаками може ототожнюватися з дуже широким колом осіб, отже, *ви* може набувати рис узагальнення, наприклад: *Добре ви, живі люди, робите, що не дуже сікається на наш світ* (Г. Квітка-Основ'яненко); – *Які ви, жінки, чудні!* (І. Нечуй-Левицький); – *Ви, діти, не такі, як хочемо ми, – трохи роззублено сказав він* [батько] (В. Шевчук); – *Чому ви, націоналісти, так праснете розбітися?* – питає Голіцин (Ю. Андрухович). У такому разі мовець найчастіше також сприймається як представник певної групи осіб, поєднаних за статтю, віком тощо, і виразно виявляється протиставлення *ми* (*я* + інші особи) – *ви* (*ти* + інші особи). Коло осіб, до якого мовець вважає причетним себе або співрозмовника, може означатися предикатом, наприклад: – *І пісень співаємо сільських, і тишемо книжки сільською мовою, бо ми, пані Висока, демократи* (І. Нечуй-Левицький).

Незважаючи на множинність і певну невизначеність учасників дії, на яких вказують займенники *ми* і *ви*, учасники комунікації не втрачають своєї унікальності. *Я* і *ти* є стрижневими компонентами, константами у значенні *ми* і *ви*, яке можна описати так: $ми = я + x$; $ви = ти + x$, де x – змінна, що може мати декілька значень. Отже, *я* і *ти* залишаються орієнтирами у ситуації спілкування.

У зв'язку з особливим виявом множини у сфері особових займенників постає питання про встановлення кількості граем у структурі категорії персональності, граматичним центром якої є категорія особи дієслова і займенника. І. Р. Вихованець, розглядаючи особові займенники, зазначає, що «вони формують граматичну категорію особи, що складається з трьох граем: грамеми першої особи – *я, ми*; грамеми другої особи – *ти, ви* і грамеми третьої особи – *він* (*вона, воно, вони*)» [2, 190]. К. Г. Городенська вказує на наявність трьох граем категорії особи дієслова: 1) суб'єкт повідомлення (мовець); 2) адресат повідомлення (слухач); 3) об'єкт повідомлення (не мовець і не слухач), які зумовлені іменником, що виконує в реченні роль підмета [2, 263]. М. В. Мірченко, розглядаючи синтаксичні категорії, зазначає, що підкатегорія особи, яка є складовою комунікативної підкатегорії предикативності, складається з трьох граем [8, 26]. Водночас у його монографії «Структура синтаксичних категорій» читаємо: «Вважаємо, що категорія особи має шестинумеральну структуру, саме в ній відображено онтологічну сутність семантики особи в семантико-синтаксичній структурі речення й у парадигмі дієслова-предиката» [9, 228]. Науковець наводить приклади різного тлумачення категорії особи, її структури, підкреслюючи, що взаємодія категорійних значень особи й числа настільки тісна, що призводить до розгляду їх у межах однієї спільної категорії [9, 228].

З'ясування кількості й характеру граем у структурі категорії персональності вимагає її глибокого вивчення й, зокрема, встановлення особливостей взаємодії з категорією квантитативності. Зведення кількості граем до трьох сприяє розрізненню двох категорій, збільшення ж – до урахування семантичних відмінностей, проте така увага до семантичних особливостей може призвести до виділення надзвичайно великої кількості одиниць.

Семантика особи зумовлена особливостями комунікантів і самої ситуації спілкування, тому для вивчення категорії персональності в її мовленнєвих реалізаціях О. В. Бондарко пропонує використовувати поняття персональної ситуації [13, 11]. Дослідження взаємодії семантики персональності та інших мовних категорій, зокрема квантитативності, також можливе у разі врахування прагматичних факторів. Особливі прагматичні функції форм особи часто пов'язані саме з модифікацією кількісного значення. Уживання множини замість однини й однини замість множини зумовлене соціальним статусом співрозмовників, намірами мовця тощо.

Форми множини особових займенників першої і другої особи на позначення одного комуніканта можуть уживатися для засвідчення його соціальної значимості або й вищості. Б. А. Успенський вважає, що в основі такого вживання лежить твердження, що одна людина за своєю могутністю й значенням дорівнює багатьом людям [14, 24]. Поширеність таких випадків використання множини у різних мовах, очевидно, свідчить про зв'язок із первісними уявленнями людини про навколишній світ і соціальні стосунки.

Заміну займенника другої особи однини на відповідну форму множини в українській мові спостерігаємо у разі звертання до незнайомої людини, людини старшої за віком, зокрема батьків, вищої за соціальним статусом, наприклад: – *Не забудьте ж, ваше благородіє, хоч сьогодні!* (Г. Квітка-Основ'яненко); – *Паничу! А підмостить і мені хусточку під мотузку, щоб не було муляко!* – крикнув дід, сміючись; – *Діду! Я чув, що ви вмієте всяких пісень, та ще й дуже давніх? Чи не заспівали б ви мені, а я б і позатисував в оцю книжечку?* – сказав Радюк (І. Нечуй-Левицький). Звертання в однині в подібних випадках може виглядати як порушення норм моралі й сприйматися співрозмовником як образа. Множина може зберігатися й у формах третьої особи або минулого часу як вияв особливої поваги, наприклад, якщо суб'єктом дії є батьки:

Оцю тополю батько посадили (Л. Костенко); – *Тато цікавляться проблемами негативної дії алкоголю на організм, – сказав велетень ...* (В. Шевчук).

«Ввічливе» *ви* вживають за офіційних обставин, коли співрозмовники або один з учасників спілкування виконують свої службові функції, наприклад: – *Ви не будете, кхе, Баранюк? <...> Я, кхе, з міськради; – Юро, чи написали ви звіт? – закричала на нього Ліна Іванівна* (В. Шевчук). *Ви* є доречним, коли співрозмовники незнайомі, мало знайомі, й виражає не тільки повагу до адресата мовлення, але й відстань між комунікантами, відсутність психологічної близькості. Водночас звертання на *ти* вказує на близькі стосунки між співрозмовниками, а перехід до такої форми спілкування може супроводжуватися певними ритуалами.

Цікаво, що у звертаннях до Бога, який усвідомлюється як уособлення надприродної могутності та абсолютної досконалості, в українській мові використовують тільки форму однини, наприклад: – *Господи Ісусе Христе, сине Божий, помилуй нас!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Дай Боже, щоб ми живі вертались до господи та не потопились на морі* (І. Нечуй-Левицький); – *Забери з мого роду бродячий дух. Забери з нього гультайство. Забери з нього ідливу отруту розбрату!..* (В. Шевчук). Бог сприймається як комунікативний партнер (абсолютне Ти [10, 87]) максимально наближений до людини, якому можна довірити найпотаємніші думки, сподівання і який водночас перебуває за межами соціуму, над ним.

Російські лінгвісти Т. В. Булигіна та О. В. Шмельов вважають, що «ввічливе» *ви* характеризується особливою мовленнєвою поведінкою, тому його не можна розглядати просто як результат транспозиції «звичайного» *ви*, а варто ввести особливий займенник в систему російської мови, розмежовуючи транспозицію і випадки конвенціалізованого (хоча етимологічно пов'язаного з транспозицією) уживання особових форм [1, 330–332].

Займенник *ми* на позначення одного мовця з метою підкреслення його вищого соціального статусу в сучасній українській мові вживається дуже рідко, наприклад, у разі перекладу українською мовою урочистого мовлення осіб королівського рангу. Уживання такого *ми* на позначення однієї особи не передбачає, що співбесідник також уживатиме множинну форму, на відміну від «ввічливого» *ви*, яке водночас можуть використовувати обидва комуніканти. Б. А. Успенський називає таку форму множини *pluralis majestatis*, зазначаючи, що вона з'явилася в Римі в імператорський період і стала традицією, яка засвоїлася в інших країнах [14, 26], зокрема на Русі така форма спостерігається з XIV століття, очевидно, під впливом латини [14, 79].

Займенник *ти* не може вказувати на кількох співрозмовників, однак форму однини можуть мати дієслова у наказовому способі, коли потенційними суб'єктами дії виступають кілька осіб. Зокрема, форму однини мають військові команди: – *Не підходь! – крикнув він [сотник] у вікно і пустив коротку чергу понад селянські голови* (Б. Антоненко-Давидович). Таку форму можуть уживати й охоронці в тюрмі, віддаючи накази групі ув'язнених: – *Кінча-ай прогулянку! За-аходь!* (Б. Антоненко-Давидович). Однина в такому випадку виражає вищість мовця, залежність адресата мовлення і категоричність наказу. Дієслово у формі однини може вживатися також у закликах до миттєвої дії, що стосується великої групи осіб, наприклад: *Бий їх, старогородських шевців! [...] Бий їх, щоб і не наблизились до нас. [...] Ганяй їх! Бий їх!* (І. Нечуй-Левицький).

Уживання *ми* замість *я* у певних ситуаціях може бути зумовлене не намаганням підкреслити власну значущість, а, навпаки, спробою применшити власну роль. Заміна чітко індивідуалізованого *я* на невизначено множинне *ми* актуалізує належність мовця до певної категорії осіб, наприклад: – *Просимо вечеряти! – промовив чоловік, виймаючи з торби окрасць хліба, сіль та цибулю. – Вечеряй на здоров'я! – промовили бурлаки* (І. Нечуй-Левицький). У наведеному уривку з повісті «Микола Джеря» Андрій Корчака запрошує Джерю та його товаришів вечеряти, вживаючи множину, хоча суб'єктом дії є тільки сам мовець. Він використовує форму, яка часто вживається у подібних ситуаціях, коли до столу запрошують у власному домі і *ми* вказує на мовця й інших членів родини.

Подібна функція множинної форми реалізується в науковому мовленні, де вживання так званого «авторського» *ми* є дуже поширеним, наприклад: *Ми виокремили лише частину можливих іпостасей автора в тексті...* (з наук. тексту). На думку В'ячеслава Іванова, вживання множини в наукових працях зумовлене тим, що суб'єктом-автором висловлювання в сучасних наукових текстах найчастіше є ціла група осіб, а також тим, що кожна праця повинна враховувати досвід попередніх досліджень з певної теми [7, 556]. «Для вченого можливість висловлювання думки стає більш істотною, ніж скороминущий факт згадування його особистого імені. Наука в цілому може розглядатися як єдина складно організована система, всередині якої виділення окремих особистостей у більшості випадків з власне наукового погляду навряд чи виправдане» [7, 557]. *Ми* в наукових працях є своєрідним виявом *ми* ексклюзивного, вказує на мовця (автора) й третіх осіб, які є дотичними до названих дій.

Авторське *ми* в наукових (часто навчальних) і художніх текстах може мати інклюзивний характер, коли позначає автора й читача як комунікантів і своєрідних свідків або співучасників описуваних подій, наприклад: *Тут ми бачимо експлікацію різних рівнів свідомості...* (з наук. тексту); *Перше усього подумаймо: чи ми ж на сім світі вічні?* (Г. Квітка-Основ'яненко). Таке *ми* допомагає авторові імітувати ситуацію реального усного спілкування.

Якщо суб'єктами дії виступають двоє осіб, їх кількість може не встановлюватися через формальні показники числа, простим додаванням, оскільки множинна форма фактично вказує на одну особу, наприклад: *Ми з Стасиком часто ходили гуляти* (М. Коцюбинський); *Ми з тобою маємо однакові переконання* (П. Загребельний); *Вони з братом звернули на стежку й повільно пішли вздовж паркана* (В. Шевчук). Заміна множини на однину в таких випадках не завжди коректна: друга особа може сприйматися як недієдатна, однина може акцентувати протиставлення двох осіб, натомість уживання множини підкреслює наявність спільних рис.

Ми можуть уживати замість займенників другої та третьої особи. В такому разі транспозиція стосується і персонального, і кількісного значення. Наприклад, мати може вживати *ми*, хоча суб'єктом дії виступає тільки присутня чи відсутня під час спілкування дитина: *Ми хворіємо; Ми вже вміємо ходити*. Таке *ми* підкреслює тісний зв'язок матері та

дитини, а також залежність останньої, її недієздатність. Перша особа множини у звертанні до співрозмовника акцентує його несамостійність, залежність від інших членів соціуму, наприклад: – *То як звемося? – прискіпався Ситник до малого* (П. Загребельний). Таке звертання може звучати іронічно. Б. А. Успенський зазначає, що *ми* у функції другої або третьої особи, яке вживається для вираження співчуття або насмішки, може стосуватися дитини, старої або хворої людини, спостерігається також в інших мовах (англійській, німецькій, французькій, італійській) [14, 67].

Близьким до такого «солідарного» є «учительське» *ми*, наприклад: *Затишемо визначення; Ми вивчили лексико-граматичні розряди прикметника*. Таке *ми* вказує на кілька адресатів мовлення, які виступають потенційними чи реальними суб'єктами дії, підкреслює причетність учителя (викладача) до дій учнів (студентів), не протиставляючи їх, а маркуючи як учасників одного процесу.

Займенники *ми, ви* можуть вказувати на невизначену кількість осіб, які не беруть участь у комунікації. Російський лінгвіст І. Ю. Гранева вважає, що в такому випадку слід говорити про неререферентне вживання *ми*. Воно реалізується у двох варіантах: екзистенційне неререферентне вживання («ціннісне», «ідеологічне» *ми*), універсальне неререферентне вживання *ми* («узагальнено-особове» *ми*) [4, 208–209]. *Ми* з узагальненим значенням часто спостерігаємо у філософському дискурсі, воно вказує, що суб'єктом названої дії є усі люди, зокрема й мовець, наприклад: *А хіба ми не вмираємо, вже народившись?* (П. Загребельний); ... *Ми живемо, щоб працювати, і працюємо, щоб жити* (В. Шевчук); *Ми стаємо жінками чи чоловіками випадково, а різні суспільні норми входять в індивідуальний досвід суб'єкта, наражаючись зазвичай на великий спротив. Ми ніколи не стаємо тим, ким мали б стати* (з наук. тексту).

У сфері третьої особи виявляється тісний зв'язок семантики персональності, квантитативності та означеності / неозначеності. За нульового підмета множина бере участь у формуванні неозначено-особового значення. При цьому власне кількісна характеристика суб'єкта речення залишається невизначеною: суб'єктом дії може виступати одна особа, яка репрезентується як неозначена, або декілька осіб, наприклад: *Її сватають. [...] Правда, вона не закохана, але їй подобається чорнявий сусід...* (М. Коцюбинський); *Незабаром змінили їхнього завфермою...* (О. Гончар); *Про тебе розповідають анекдоти* (В. Шевчук). На думку М. А. Шелякіна, форма дієслова в неозначено-особових реченнях вказує на будь-яку недиференційовану кількість однорідних суб'єктів за нерелевантності їх кількісної визначеності (кількість суб'єктів не відома, а просто не вибрана) [13, 69]. З уявленням про множину як щось збільшене, підсилене вчений пов'язує вживання третьої особи множини замість *я*, для яких характерна особлива експресія [13, 70], наприклад: *Ти чуєш, що тобі кажуть?*

Семантика імперсональності пов'язана зі значенням однини як немаркованим елементом опозиції. Безособові дієслова, що називають дію, яка не може стосуватися до особи, мають форму тільки третьої особи однини (*світає, доцитть*). Це зумовлене, очевидно, тим, що суб'єкту в таких реченнях властива крайня невизначеність, а для утворення множини суб'єкт повинен мати якісь межі, бути віднесеним до певного класу предметів, наприклад, осіб, як у неозначено-особових реченнях. Те, що однина є компонентом імперсонального значення, видно також на вживанні особових дієслів у безособовому значенні. Заміна однини на множину в таких випадках призведе до модифікації персональної семантики, появи неозначено-особового значення: *Очі випалили на фронті...* [О. Гончар] – *Очі випалили на фронті*.

Отже, категорія персональності, яка актуалізує ситуацію мовлення через співвідношення учасників описуваної ситуації з особами комунікантів, взаємодіє з іншими семантичними категоріями, зокрема й категорією квантитативності. Встановлення персональних і кількісних характеристик суб'єкта має принципове значення для формування речення. Взаємодія семантики персональності та квантитативності тісно пов'язана зі значенням означеності / неозначеності. *Я і ти* є найбільш визначеними суб'єктами, *ми* та *ви*, навпаки, передбачають подвійне трактування. Форми однини та множини у сфері третьої особи також набувають додаткового семантичного навантаження. Однина часто виступає компонентом семантики імперсональності, множина – неозначено-особового значення.

Якщо суб'єктом речення виступає особа, важливою є її характеристика як члена соціуму. Для вираження різноманітних стосунків між співрозмовниками, їх соціального статусу, намірів мовця й обставин спілкування персональне значення зазнає різноманітних модифікацій за участі саме семантики квантитативності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бульгіна Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Бульгина, А. Д. Шмелёв. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.
2. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / Карл Бюлер. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2000. – 528 с.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / За ред. І. Вихованця / І. Вихованець, К. Городенська. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
4. Гранева І. Ю. О референтном и неререферентном употреблении местоимения *мы* / И. Ю. Гранева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Серия Филология. Искусствоведение. – 2008. – № 4. – С. 206–209.
5. Дмитрук В. І. Квантитативні слова в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. І. Дмитрук. – Кіровоград, 1998. – 17 с.
6. Есперсен О. Философия грамматики. Изд. 2-е, стереотипное. Пер. с англ. / Общ. ред. и предисловие Б. А. Ильича / Отто Есперсен. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 408 с.
7. Иванов Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры. Т. 1 / Вяч. Вс. Иванов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 912 с.
8. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. В. Мірченко. – К., 2002. – 35 с.
9. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: Монографія / М. В. Мірченко – Луцьк: „Вежа”, 2001. – 340 с.
10. Новейший философский словарь / [Сост. А. А. Грицанов]. – Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
11. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е. В. Падучева. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 288 с.
12. Плющ М. Я. Грамматична природа категорії особи в іменах і дієсловах / М. Я. Плющ // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін.: Наук. зап. Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. – Кіровоград: Кіровоград. Держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 100–103.

13. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. / [Бондарко А. В., Булыгина Т. В., Вахтин Н. Б. и др.]. – СПб.: «Наука» С.-Петербургское отделение», 1991. – 670 с.
14. Успенский Б.А. Ego Loguens: Язык и коммуникационное пространство / Борис Андреевич Успенский. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 320 с.

The article focuses on the peculiarities of the interaction of the personality category semantics and quantitativity in the Ukrainian. Some cases which quantitative semantics takes part in the process of modification and formation of specific personal meanings are considered.

Key words: semantics, personality, quantitativity, person, number.

НОВІ ЯВИЩА І ТЕНДЕНЦІЇ В СИНТАКСИСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

С. Г. Алексеєва

СУРЯДНІСТЬ У СИСТЕМІ СИНТАГМАТИЧНИХ І ПАРАДИГМАТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ

Стаття присвячена з'ясуванню місця і конкретних реалізацій сурядності в системі синтагматичних і парадигматичних відношень. Встановлено, що сурядність передусім синтагматична, а її парадигматичні властивості виявляються лише у процесі творення речення. Розглянуто відмінності між різними типами сурядних конструкцій у простому ускладненому реченні на синтагматичному рівні. Доведено, що ускладнення простого речення відбувається через уведення в нього синтагм, співвідносних з компонентами сурядних конструкцій.

Ключові слова: синтагматика, парадигматика, синтагма, сурядність, сурядна конструкція з однорідними членами, сурядна конструкція з пояснювальними відношеннями, приєднувальні та парцельовані сурядні конструкції, синтагматичні зв'язки, синтагматичне ускладнення.

У сучасному мовознавстві синтагматика і парадигматика визначаються (за Ф. де Соссюром) як два протилежні системні аспекти у вивченні мови, перший з яких розглядає відношення між послідовно розташованими у потоці мовлення одиницями, закономірності їх сполучуваності; а другий – трактує мовні одиниці як сукупності структурних елементів, пов'язаних відношеннями протиставлення. [9, 545, 423].

Протилежність синтагматики і парадигматики, з одного боку, та їх взаємопов'язаність, з іншого, трохи подібні до відношень сурядності та підрядності, які протиставляються в основних виявах і перетинаються у периферійних.

На синтагматичних (горизонтальних) і парадигматичних (вертикальних) відношеннях побудована вся мовна система, і тому для розуміння природи сурядності важливим є встановлення її місця та конкретних реалізацій у цій системі.

Метою статті є з'ясування синтагматичних і парадигматичних властивостей сурядності у простому ускладненому реченні; дослідження особливостей сурядної синтагми та співвідношення між синтагматичним членуванням і граматичною будовою речення, між синтагмою і сурядною конструкцією (СК); встановлення синтагматичних особливостей різних типів СК та відмінностей між ними на синтагматичному рівні.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі синтагматичного членування різних СК, визначення особливостей будови і характеру зв'язків синтагм, співвідносних з компонентами СК.

У синтаксисі парадигматичними відношеннями називають зміну форми синтаксичної одиниці, при якому загальне категоріальне значення представлене частковими виявами, а синтагматичні – становлять правила і закономірності сполучуваності синтаксичних одиниць, їх можливості входити у конструкції різного типу [6, 163]. Згідно з цим, сурядність як синтаксична категорія може мати і синтагматичні, і парадигматичні вияви.

О.К. Киклевич, пов'язуючи парадигматику і синтагматику з психолінгвістикою, визначає два типи асоціативних реакцій: парадигматичні, які утворюються в межах одного граматичного класу, та синтагматичні, які встановлюються між одиницями різних граматичних класів і можуть розгортатися у синтагму [4, 49]. На його думку, СК властиві реакції синтагматичного характеру, а в основі сурядності лежить перетворення парадигматичних відношень слів у лексиці в синтагматичні зв'язки компонентів СК, яка є різновидом синтагми і відповідає критеріям членування та цілісності [5, 6-7].

Є.Ф. Троїцький також синтагматичним вираженням сурядності вважає СК, зазначаючи, що при утворенні речення сурядність і підрядність виступають як рівноправні, але у різних сферах: сурядність відповідає за вибір слова – парадигматику, підрядність – за їх взаємне розташування, тобто синтагматику [8, 32]

Синтагматику, яка вивчає правила і закономірності поєднання мовних одиниць, іноді ототожнюють з синтаксисом (9, 545), а синтагму, яка може мати двочленну структуру з відношеннями означуваного / означального, – зі словосполученням (7, 434), що, є підміною понять, бо у синтаксисі наявні і парадигматичні відношення, а словосполучення як граматична мовна одиниця утворюється за іншими принципами порівняно з синтагмою. До того ж «синтагматичне членування є виразником суб'єктивно-сміслової сторони внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення, тимчасом як організація речення за допомогою морфологічних і службово-лексичних засобів репрезентує об'єктивно-сміслову сторону тієї самої сфери» [7, 431].

Водночас таке ототожнення дає підстави говорити про синтагматичний характер сурядності як синтаксичної категорії і співвідносити синтагму із СК, хоча через неоднозначне тлумачення терміна «синтагма» сурядність довгий час вважалася позбавленою синтаксичної структури і тому несинтагматичною [2, 191].

За визначенням Ф. де Соссюра, синтагма – це бінарна, двочленна структура розташованих у лінійній послідовності мовних одиниць з відношеннями означуваного – означального [9, 544], а Л.В. Щерба називав синтагмою ритміко-інтонаційну єдність, мовленнєвий такт з одного чи кількох слів, об'єднаних за смыслом та інтонаційно [9, 545] або